

ТИПИ СПІВВІДНОШЕНЬ КОМПОНЕНТІВ ЛЕКСИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ СЛІВ СЕМАНТИЧНИХ ГРУП В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА ПРИКЛАДІ ІМЕННИКІВ-СИНОНІМІВ) У ЗВ'ЯЗКУ З МОДЕЛЯМИ ЇХ МОРФЕМНИХ СТРУКТУР

Московченко О.П.

Інст ит ут зрошуваного садівницт ва, м. Меліт ополь

Лексичне значення слова зумовлюється значеннями його компонентів – морфем. Слова певних семантичних груп (наприклад, синонімів, антонімів) у кожній мові мають відповідні моделі морфемних структур, певний інвентар морфем та типи співвідношень їх значень. У роботах, що стосуються синоніміки української мови, дослідники торкаються, зокрема, питань морфологічної синонімії, впливу на неї аналогії, описують інвентар префіксів і суфіксів однокореневих синонімів, класифікують їх за значеннями [Нікітіна 1971; Нікітіна 1978; Родніна 1970; Щербатюк 1974; Івасишина 1999]. Однак в україністиці (так само, як і в русистиці) немає жодної роботи, в якій би описувались типи співвідношень значень коренів різнокореневих синонімів і, в залежності від цього, морфемна будова синонімів, інвентар префіксів та суфіксів, їх значення, без чого неможлива цілісна картина морфемної будови, співвідношення значень морфем синонімів і зв'язку між морфемною будовою слова та семантикою його компонентів- морфем - і всього слова.

Відсутні подібні дослідження і з інших європейських мов.

В українській мові різнокореневими синонімами можуть бути принаймні два простих іменники, два складних іменники, один простий та один складний іменник, простий іменник та сполучення простого іменника із залежним від нього прикметником. Нижче будуть описані синоніми, що є простими іменниками (синоніми іншомовного походження не розглядаються).

Значення коренів синонімів, що є простими словами, можуть: а) бути синонімічними; б) належати до одного семантичного поля; в) протиставлятися.

а) При синонімічних значеннях коренів синоніми мають як однакову морфемну будову, так і різну.

При однаковій морфемній будові безпрефіксні суфіксальні іменники містять спільні або різні суфікси (*синизна, голубизна; синява, голубизна*), префіксально-суфіксальні синоніми мають однакові префікси й суфікси (*бездомник, безхатник; розпиленіст ь, розпорошеніст ь*), однакові префікси, але різні суфікси (*розпилювання, розпорошення*), різні префікси, але однакові суфікси (*недоїдок, огризок*), різні префікси й суфікси (*виродок, пот вора*). Синоніми, що мають по два префікси й по два суфікси, мають спільний перший префікс і кінцевий суфікс (*незгасніст ь, невмирущіст ь*).

Значення суфіксів синонімів, як однакових, так і різних, однакові, а значення префіксів – однакові або близькі. Так, наприклад, суфікси *-изн(а), -яв(а)*, нульовий у синонімах *голубизна, синизна, синява, синь* виражають ознаку,

названу мотивуючим прикметником: *голубий - голубизна, синій - синизна, синява, синь*. Префікс *без-* у синонімах *бездомник, безхатник* означає відсутність того, що названо мотивуючим словом: *дім – бездомник, хата – безхатник*; суфікс *-ник* указує на назву особи чоловічої статі. Префікси *пере-* й *роз-* у синонімах *перепут т я, роздоріж ж я* мають однакові значення: означають схрещення й направлення того, що названо мотивуючим словом, у різні сторони: *путь – перепут т я, дорога – роздоріж ж я*. Суфікси *-т (я), -ж (я)* вживаються на означення місця. Префікси *недо-* й *о-* в синонімах *недоїдок, огризок* мають близькі значення: *недо-* означає неповноту дії, *о-* дію навколо чогось, дію часткову (пор. *гризти – огризти і згризти*). Суфікс *-ок* означає предмет, що є наслідком дії, названої мотивуючим дієсловом: *недоїдати – недоїдок, огризати – огризок*. Префікс *не-* в синонімах *незгасніст ь, невмирущіст ь* означає заперечення. Префікси *з-* і *в-* утворюють дієслова доконаного виду, указуючи на результативність дії: *гаснути – згаснути, мерти – вмерти*. Суфікс *-іст ь* виражає властивість, названу мотивуючим прикметником: *незгасний – незгасніст ь, невмирущий – невмирущіст ь*. Суфікси *-н-, -ущ-* указують на схильність до того, що названо мотивуючими словами: *не згасати – незгасний, не вмирати – невмирущий*.

При різній морфемній будові синоніми із синонімічними коренями містять різні суфікси (*балачки, розглагольст вування; невідання, необізнаніст ь; викрадач, грабіжник; викрадення, грабіж*) або спільний кінцевий суфікс, якщо вони мають по два суфікси (*нев'янучіст ь, незгасніст ь*). Наявні в обох словах префікси можуть збігатися (*недомовка, недоговореніст ь; невідання, необізнаніст ь*).

Значення спільних префіксів однакові. Так, префікс *недо-* в синонімах *недомовка, недоговореніст ь* указує на неповноту дії, а префікс *не-* в синонімах *невідання, необізнаніст ь* означає заперечення. Значення суфіксів синонімів із синонімічними коренями й різною морфемною будовою також однакові. Наприклад, суфікси *-ач, -ник* у синонімах *викрадач, грабіжник* означають назви осіб (*викрадат и – викрадач, грабіж - грабіжник*), а суфікси *-енн(я) та -іж* у словах *викрадення, грабіж* указують на опредмечену дію (*викраст и – викрадення, грабувати - грабіж*).

б) При значеннях коренів, які належать до одного семантичного поля, синоніми можуть мати однакову та різну морфемну будову.

Безпрефіксні суфіксальні синоніми з однаковою морфемною будовою містять різні та однакові суфікси (*вудій, рибак; ст авник, свічник*). Префіксально-суфіксальні синоніми можуть містити спільні префікси й суфікси (*безвірник, безбожник*) або різні (*невіруючий, безбожник*). Префіксальні синоніми з нульовими суфіксами містять різні префікси: *вирва, безодня*. Якщо синоніми містять по одному префіксу й по два суфікси, збіг афіксів може бути повним (*безгласніст ь, безмовніст ь*) і можуть збігатися лише кінцеві суфікси (*безгласніст ь, неговіркіст ь*). При наявності двох префіксів і двох суфіксів збіг афіксів також може бути повним (*незв'язніст ь, нескладніст ь*; префікси *з-* та *с-* є

варіантами одного префікса), або частковим: синоніми можуть мати спільні суфікси й один спільний префікс (*незв'язніст ь, недоладніст ь*).

Значення суфіксів синонімів, що містять по одному суфіксу, незалежно від їх вираження, однакові. Значення кінцевих суфіксів безпрефіксних і префіксальних синонімів, що містять по два суфікси, однакові; значення внутрішніх суфіксів безпрефіксних синонімів різні, а префіксальних - однакові. Наприклад, суфікси *-ій* та *-ак* в іменниках *вудій* та *рибак* виражають значення особи (*вудити* - *вудій*, *риба* - *рибак*). Кінцеві суфікси *-ар* та *-к(а)* в іменниках *вудкар*, *рибалка* мають однакове значення: означають назву особи чоловічої статі (*вудка* - *вудкар*, *рибалити* - *рибалка*), а внутрішні суфікси *-к* та *-ал* мають різні значення. За допомогою суфікса *-к(а)* утворюється іменник, що означає знаряддя праці за дією: *вудити* - *вудка*. Суфікс *-али(т и)* служить для утворення дієслова, яке виражає дію за її об'єктом: *риба* - *рибалити*. У префіксальних словах *безгласніст ь, безмовніст ь, неговіркіст ь* кінцевий суфікс *-іст ь* виражає властивість, названу мотивуючим прикметником: *безгласний* - *безгласніст ь, безмовний* - *безмовніст ь, неговіркий* - *неговіркіст ь*. Суфікси *-к-* та *-н-* служать для утворення прикметників, що означають властивість, яка характеризується тим, що названо мотивуючими словами: *без гласу* - *безгласний*, *без мови* - *безмовний*, *говорити* - *говіркий*. Значення префіксів синонімів, що містять по одному префіксу й одному субстанціальному суфіксу, близькі та однакові. Так, префікс *без-* синонімів *безбожник*, *безвірник* означає відсутність того, що названо мотивуючим словом, а префікс *не-* в слові *невіруючий* - заперечення, відсутність того, що виражено коренем слова. У синонімах, у яких субстанціальний суфікс співвідноситься з нульовим, значення префіксів можуть бути однаковими, якщо префікси однакові, та близькими або різними, якщо префікси різні. Продемонструємо це на прикладах. Префікс *пере-* в синонімах *передишка*, *перекур*, утворених від дієслів, має одне й те ж значення: він служить для утворення дієслів, які означають виконання дії, названої мотивуючим дієсловом, протягом деякого часу в проміжку між чимось: *дихнути* - *передихнути*, *курити* - *перекурити*. Префікси *ви-* та *про-* у віддієслівних синонімах *вирва*, *провалля* виявляють дещо спільне в значенні. Префікс *ви-* означає не тільки видалення, а й пошкодження чогось, утворення отвору за допомогою дії, названої мотивуючим дієсловом (*рвати* - *вирвати*). Префікс *про-* вказує на спрямування дії, названої мотивуючим дієсловом, крізь щось та пошкодження чогось, утворення отвору за допомогою дії, названої мотивуючим дієсловом: *валити(ся)* - *провалити(ся)*. Префікси *без-*, *про-* в синонімах *безодня*, *провалля*, в яких міститься нульовий суфікс та *-л(я)*, мають різні значення. Префікс *без-* означає відсутність того, що названо мотивуючим словом: *дно* - *безодня*. Префікси синонімів з нульовим суфіксом (наприклад, *без-* та *ви-* в словах *безодня*, *вирва*) мають різні значення. Якщо слова містять по два префікси, то значення перших префіксів однакові, а значення других префіксів можуть бути однаковими або різними. Так, префікс *не-* в синонімах *незв'язніст ь, нескладніст ь* означає заперечення. За допомогою

префікса *з-(с-)* утворюються дієслова, які означають об'єднання чогось за допомогою дії, названої мотивуючим дієсловом: *в'язати - зв'язати, класти - скласти*. У синонімах *незв'язність, неладність* префікс *не-* має однакове значення (виражає заперечення), а префікси *з-* і *до-* - різні значення (префікс *з-* указує на об'єднання чогось за допомогою дії, названої мотивуючим дієсловом: *в'язати - зв'язати*, а префікс *до-* означає доречність чогось, відповідність до чогось: *до ладу - доладний*). Синоніми зі значенням коренів, що належать до одного семантичного поля, можуть мати також різну морфемну будову. При цьому префіксальні синоніми з двома суфіксами (один синонім містить один префікс, а інший - два) можуть містити два спільних суфікси і близькі за значенням префікси *без-, не-* (*незв'язність, безладність*). Безпрефіксний та префіксальний синоніми з двома суфіксами містять спільний кінцевий суфікс (*минущість, дочасність*).

Значення суфіксів таких синонімів однакові. Так, суфікс *-ість* у словах *незв'язність, безладність* означає властивість, виражену мотивуючими прикметниками: *незв'язний - незв'язність, безладний - безладність*. Те ж саме значення має суфікс *-ість* в іменниках *минущість, дочасність*. За допомогою суфіксів *-н-, -ущ-* утворюються прикметники, які виражають властивість, названу мотивуючими словами: *зв'язувати - зв'язний, без ладу (або лад) - безладний, минати - минущий, до часу (або час) - дочасний*.

Префіксально-суфіксальні синоніми з одним суфіксом (один синонім має один префікс, інший - два) містять або спільний префікс (*безпорядок, безладдя*), або різні префікси з близькими значеннями (*непорядок, безладдя*). Суфікси в обох синонімах можуть бути субстанціальними, або ж один із синонімів може містити нульовий суфікс (*непорядок, безлад*). Значення суфіксів однакові (суфікси *-дя, -ок*, нульовий вживаються на означення стану, який характеризується тим, що названо мотивуючими словами: *по ряду - порядок, без ладу - безладдя, безлад*).

До складу синонімічної пари можуть входити синоніми з одним суфіксом (один синонім містить префікс, а інший безпрефіксний). Ці суфікси можуть бути однаковими (*пост авник, свічник*) або різними (*пост авник, свічка* або *свіча*), але значення їх однакові. Суфікс *-ник* у словах *пост авник, свічник* означає пристосування: *пост авити - пост авник, свіча (свічка) - свічник*. Суфікси *-ник*, нульовий, *-к(а)* в синонімах *пост авник, свіча (свічка)* означають предмет (свічку), який характеризується дією, названою мотивуючим дієсловом: *пост авити - пост авник, світити - свіча (або свічка)*. Префікс *по-* означає доведення дії, названої мотивуючим дієсловом, до результату: *ст авити - пост авити*.

Суфіксальні безпрефіксні синоніми (один синонім має один суфікс, інший - два) містять різні суфікси (*вудій, рибалка*). Значення співвідносних суфіксів *-ій, -к(а)* однакові: означають назви осіб чоловічої статі.

в) Синоніми з протилежними значеннями коренів мають тільки різні морфемні структури, і завжди в одному слові є префікс *без-, не-, зне-* або *у-(в-)*, а інше слово - безпрефіксне.

При цьому морфемна будова безпрефіксного слова може збігатися з морфемною будовою частини префіксального слова, що йде після префікса (*нещаст я, біда*), або відрізнятися від неї (*свят іст ь, безгрішніст ь*). При збігу вищевказаних морфемних структур кінцеві суфікси синонімів, що містять по два суфікси, однакові (*мовчазніст ь, неговіркіст ь*) або різні (*безладніст ь, плут анина*). Суфікси іменників з одним суфіксом відрізняються (*нероба, гульт яй; убогий, бідак; знесилля, слабїст ь*).

Значення зіставляваних суфіксів синонімів такого типу однакові. Так, наприклад, суфікс *-іст ь* у синонімах *мовчазніст ь, неговіркіст ь* виражає властивість, названу мотивуючим прикметником: *мовчазний - мовчазніст ь, неговіркий - неговіркіст ь*. Суфікси *-азн-, -к-* служать для утворення прикметників, що виражають властивість, яка характеризується тим, що названо мотивуючими словами: *мовчат и - мовчазний, говорить и - говіркий*. Суфікси *-іст ь* та *-ин(а)* у словах *безладніст ь, плут аніст ь, плут анина* вказують на властивість, стан, виражені мотивуючими словами: *безладний - безладніст ь, плут аний - плут аніст ь, плут анина*. Суфікси *-н-* та *-ан-* указують на властивість, виражену мотивуючими словами: *без ладу - безладний, плут ати - плут аний*. Слово *плут анина* можна розглядати також як таке, що мотивується дієсловом *плут ати* й, отже, має структуру R+Suf+F. Суфікси *-т яй* та нульовий у синонімах *гульт яй, нероба* означають назви осіб чоловічої статі. Суфікси *-л(я)* та *-іст ь* у словах *знесилля, слабїст ь* означають стан.

При незбігу морфемної будови безпрефіксного слова з морфемною будовою частини префіксального слова, що йде після префікса, префіксальний синонім з одним префіксом може бути безсуфіксним, а безпрефіксний синонім - містити суфікс, значення якого відносить суфіксальне слово до того ж класу предметів, понять, до якого належить безсуфіксне слово: *несила, слабїст ь* (суфікс *-іст ь* - означає властивість і стан).

При різній морфемній будові безпрефіксного синоніма і частини префіксального синоніма, що йде після префікса, префіксальний синонім може містити один суфікс, а безпрефіксний - два суфікси, відмінні від суфікса префіксального слова (*безладдя, плут аніст ь*), або ж, навпаки, префіксальний синонім містить два суфікси, а безпрефіксний - один суфікс, який збігається з кінцевим суфіксом префіксального слова (*безгрішніст ь, свят іст ь*).

При цьому кінцевий суфікс синонімів, що містять два суфікси, і суфікс слова з одним суфіксом мають однакові значення. Так, суфікси *-д(я)* та *-іст ь* у словах *безладдя, плут аніст ь* означають стан: *безладний* або *без ладу - безладдя, плут аний - плут аніст ь*.

Префіксальні синоніми можуть містити не тільки один префікс, а й два - префікс *-не* в поєднанні з префіксом *-до*. До складу таких синонімів входять два суфікси. Ці суфікси можуть бути різними (*недоладніст ь, плут анина*), або ж один з них, кінцевий, може бути спільним (*недоладніст ь, плут аніст ь*). Значення суфіксів цих синонімів однакові. Суфікси *-н-* та *-іст ь* у слові *недоладніст ь* мають

ті ж самі значення, що й у вищезгаданому слові *безладність*. Значення суфіксів слів *плутанина*, *плутанисть* також описано вище. Префікс *до-* у слові *недоладність* має те ж саме значення, що й прийменник *до*, від якого він походить: указує на доречність, відповідність чомусь (*до ладу*). Префікси *без-*, *зне-*, *не-*, *у-* надають словам протилежного значення.

Таким чином, як видно з вищесказаного, синонімічність лексичних значень різнокореневих іменників в українській мові створюється завдяки певному співвідношенню значень їх морфем при відповідних морфемних структурах.

Значення коренів синонімів можуть бути синонімічними, протилежними або належати до одного семантичного поля.

Суфікси синонімів (за винятком *-к-* та *-ал-* у словах *вудкар*, *рибалка*), незалежно від співвідношення значень коренів, завжди мають однакові значення. Значення префіксів можуть бути однакові, близькі та різні. При синонімічних коренях - однакові або близькі. При значеннях коренів, що належать до одного семантичного поля, - близькі, однакові та різні, якщо синоніми містять по одному префіксу. Якщо вони містять по два префікси, то значення перших префіксів однакові, а значення других префіксів однакові або різні. При протилежних значеннях коренів один синонім завжди безпрефіксний, а інший містить префікс *без-*, *не-*, *зне-* або *у-* (*в-*), що надає слову протилежного значення.

Морфемні структури синонімів однакові або різні при синонімічних значеннях коренів і таких, що належать до одного семантичного поля. При протилежних значеннях коренів морфемна будова завжди різна.

Література

Івасишина Т.А. Синонімія словотвірних афіксів. 10.02.01 - укр. мова: Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. - К., 1999.

Никитина Ф.А. Влияние аналогии на словообразование. - К.: Изд-во Киевского университета, 1978.

Нікітіна Ф.О. Аналогія і словотворчі моделі. - К., 1971

Роднина Л.А. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке. 10.661 - языки народов СССР (укр. язык): Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук. - К., 1970.

Щербатюк Г.Х. Общекорневые имена прилагательные в современном украинском литературном языке. 10.661 - языки народов СССР (укр. язык): Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук. - К., 1974.